

ЗЛОЧИНИ И ТЕРОР У СРБИЈИ ПОСЛЕ РЕОРГАНИЗАЦИЈЕ КОМАНДОВАЊА НА БАЛКАНУ

ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У СРБИЈИ КРАЈЕМ 1943. ГОДИНЕ

Према Хитлеровој заповести о регулисању командовања на Балкану, августа 1943, извршена је темељита реорганизација немачких комакди на Балкану. У Београду је формиран штаб Групе армија „Ф“ са фелдмаршалом Максимилијаном фон Вајксом на челу, који је истовремено вршио дужност врховног команданта Југоистока. Њему су биле потчињене све окупационе снаге на Балкану.

Група армија „Е“ и њен командант генерал Лер, до тада врховни командант Југоистока, били су надлежни само за Грчку.

Поред Штаба Групе армија „Ф“, у Београду је формиран Штаб војног команданта Југоистока са генералом пешадије Хансом Фелбером на челу, који је непосредно био потчињен Кајтелу, а у тактичком погледу Вајксу. Он је истовремено вршио и функцију војноуправног команданта Србије. Били су му потчињени командант Грчке, опуномоћени генерал у НДХ, а после капитулације Италије опуномоћени генерал у Албанији и самостална Фелдкомандантура 1040 у Црној Гори.¹

Стварањем ових двају штабова у Београду, територијална власт је одвојена од руковођења трупом. Тако је остало до августа 1944. године.

Штабу команданта Југоистока прикључено је војноуправно одељење командујућег генерала и војног заповедника Србије, затим шеф интендант, виши SS и полицијски вођа, Ратнопривредни штаб Југоистока и Пропагандно одељење Југоистока. Ово обједињавање било је у складу са Хитлеровим захтевом у Заповести 48 „да изванредан значај српског простора за целокупно вођење рата на Југоистоку захтева обједињавање свих немачких служби“.

Мало касније дошло је до спајања управног и привредног руководства, када је Штаб генералног опуномоћеника за привреду прикључен војној управи, на основу наредбе ОКВ од 7. октобра 1943. На челу спојеног персонала стајао је шеф војне управе, који је био непосредно потчињен команданту Југоистока.²

Једини изузетак у потчињавању био је специјални опуномоћеник спољних послова Херман Нојбахер, кога је Хитлер наименовао 24. августа са задатком да се брине за јединствено третирање спољнополитичких питања на територији Балкана, с тим да војно руководство

¹ *Ослободилачки рат ...* I, 532-33, АВИИ, Мф в., Т-501, Р-264, С-211-12.

² Кратак извештај о раду војне управе у Србији у току рата. ДВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-264, С-212.

и управу извештава о намерама и мерама, као и наредбама спољних послова. Такође је и војно руководство било дужно да њега обавештава о војним и управним проблемима од спољнополитичког значаја. Хитлеровом заповешћу оба партнера су обавезана на уску и поверљиву сарадњу. Захваљујући извесној независности свог положаја, Нојбахер је могао водити доста самосталну политику и утицати на војног команданта Југоистока да се, ради безболнијег и лакшег управљања окупираном Србијом, многе мере ублаже, нарочито на плану одмазде и терора.³

Формирање нових штабова протекло је без већих тешкоћа, изузев што се јавио проблем око смештаја великог броја штабова у Београду. Тако је Вајкс био принуђен да свој штаб смести у Врњачкој Бањи, команду ваздухопловства у Панчеву итд. Званично преузимање дужности извршено је 26. августа. Гајтнер је остао начелник Штаба команданта Југоистока, с тим што је овом штабу прикључен највећи део персонала бившег Штаба војноуправног команданта Србије.⁴ Истовремено је и Група армија „Ф“ преузела командовање на територији Југоистока. Паралелно је вршена и реорганизација полиције поретка.

Без обзира на брзо формирање штабова и преузимање дужности реорганизација је трајала око три месеца. Нарочито се то осетило у вези са проблемом терора и злочина нациста, о чему није било јасног става све до пред крај 1943, тј. да ли ће мере репресалија остати какве су, да ли ће се укинути или ублажити. Покушаћемо да опишемо како је текао историјски развој у Србији у том периоду, са посебним освртом на терор и злочине нациста.

Однос војних снага у Србији у другој половини 1943. године стално се мењао, на штету четника и квислинга а у корист НОП-а. Непријатељи НОП-а у Србији располагали су у јесен 1943. следећим војним јединицама: после одласка 297. пешадијске дивизије, кратко време у Србији се задржала 173. резервна пешадијска дивизија. После њеног одласка у Србији су се углавном задржале немачке полицијске снаге: 5. SS-моторизованм полицијски пук, 1, 2. и 3. добровољачки полицијски пук, 6 батал>она трећепоз!⁵Иваца, 696. моторизовани батаљон фелд-жандармерије, 5. немачки полицијски пук за осигурање комуникација, 1. бугарски окупациони корпус са четири дивизије, Руски заштитни корпус са три слаба пука, пет батаљона Српског добровољачког корпуса, Недићева српска (пољска, градска и гранична) стража. Треба узети у обзир и то да су и четнички одреди почели јавно да сарађују са окупатором у борби против НОП-а.

Иако су у првој половини 1943. јединице НОП-а формирале веће одреде и батаљоне, ипак су они мање-више били везани за одређени терен. Да би их учинио покретљивијим, Врховни командант Тито, руководећи се условима у Србији, наредио је да се формирају бригаде и дивизије које ће избежавати крупне фронталне борбе одбрам-

³ АВИИ, Мф, — В., Т-501, Р-267, С-1237.

⁴ Ратни дневник за 11, 14, 26. VIII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, Упореди: *Ослободилачки рат ...* I, 534-5. и Стање немачких војних снага и оних на расположењу војног заповедника Србије 16. VIII — 15. IX 1943, АВВ - Мф. — В., Т-501, Р-253, С-357.

беног карактера и прећи у офанзиву на мање гарнизоне непријатеља чистити терен од квислиншких оружаных формација и сузбијати утицај Недића и Драже Михаиловића. Убрзо су формиране следеће бригаде: 5. октобра — 1. шумадијска; 10. октобра — 1. јужноморавска и 22. новембра — 2. јужноморавска бригада. Поред тога, деловали су већ постојећи одреди, с тим што је у источној Србији обновљен Озренски одред.⁶

Захваљујући успесима Народноослободилачке војске Југославије у 1943. години, нарочито после капитулације Италије, и повољном развоју међународних догађаја, НОП у Србији је све више хватао корена у масама. У НОБ су ступали нови борци. Истовремено су се код квислинка примећивали видни знаци деморализације. Само од 1. до 15. септембра дезертирало је 778 припадника Српске државне страже и 640 припадника Српске граничне страже.⁷

Четници су били принуђени на сарадњу са Немцима због притиска делова Главне оперативне групе ВШ на немачке, квислиншке и четничке снаге у Србији и због тога што су им Енглези, после безбројних инсистирања да се отпочне са акцијама против немачких окупатора, што није наишло на одзив код четничких команданата, почели постепено ускраћивати помоћ. У току 1943, са појединим четничким командантима склопљени су уговори о ненападању и заједничкој борби против НОП-а са обавезом Немаца да за услугу помажу четнике са оружјем, муницијом и санитарским материјалом. Први такав уговор закључио је крајскомандант у Пожаревцу половином августа са циљем да му Дражини четници не ометају пљачку жита.⁸

Нацисти су процешивали четничке снаге у Србији на 18.000, али их нису високо ценили у војничком погледу, због недисциплине четничких војвода и команданата, необучености људства и страха од репресалија мобилисаних сељака.⁹

Ова отворена сарадња са Немцима компромитовала је четнички покрет у очима српског народа, па је изгубио и оно мало утицаја који је уживао, више на бази традиције и привржености српског сељака монархији него на основу заслуга у току рата. Од 1943. постаје све уочљивији процес опредељивања маса српског народа за НОП.

У септембру 1943. доминирало је неколико актуелних политичких питања о којима је расправљао нацистички окупатор. Ту је, пре свега, било питање капитулације Италије, Недићеве посете Рибентропу, затим, даље сакупљање житарица, неутралисање четника у троуглу Ваљево—Чачак—Ужице и како спроводити мере одмазде и терора.

На вест о капитулацији Италије, 8. септембра, Ферч је дао ло- „Аксе“, којом је почела операција за разоружање Италијана. У Србији је то разоружање извршено одмах. Блокирано је посланство, одузет одашиљач и разоружана војна база у Београду, као и транспорти који су пролазили кроз Србију.¹⁰

⁶ Ослободилачки рат ... I, 624-631.

⁷ Петнаестодневни извештај војноуправног команданта Србије за период од 1. IX — 15. IX 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-361.

⁸ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-16.

⁹ Дневни извештај за 26. и 30. VIII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, Р-223
¹⁰ 234; Минхен, 12/701.

Ратни дневник за 8. IX 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-200.

Међутим, у другим крајевима Југославије јединице НОП-а биле су брже од окупатора и разоружале су преко седам дивизија, од којих је добровољно прешло на страну НОП-а људство у јачини једне дивизије. Разоружање италијанских војних снага донело је НОВ полет НОП-у Југославије. Међутим, Немци су ипак успели да задрже најважније стратегијске тачке.

Директно, капитулација Италије није много задала посла окупаторима Србије, али, индиректно, страховања од десанта су се повећала. Зато је још била актуелна, од маја припремана акција „Sturmwind”, да се у случају десанта све снаге које нису немачке и бугарске/ по могућству разоружају. У вези са тим планом фелдкомандант у Београду се жалио да, ако дође до општег устанка, нема довољно снага на располагању за разоружавање Српске државне страже.¹¹ Осим тога, и операција „Maiskolben”, која се током септембра припремала против четника у западној Србији, била је у оквиру тога плана.

У склопу решавања осталих политичких и војних питања био је и проблем Недића. Сви највиши нацистички руководиоци у Београду, изузев Мајснера који је и према Недићу био резервисан, били су мишљења да Недића треба задржати. Најзад је дошло време да Недић пође у дуго обећавану и припреману посету Берлину, од које ј^ он много очекивао, наиме, да ће Хитлер и Рибентроп знатно више учврстити његов положај, давањем власти и самосталности његовој влади. Затим, да ће доћи до евентуалних територијалних промена у корист Србије, да ће окупациони трошкови бити фиксирани и да ће под његову команду доћи Српска државна стража и Српски добровољачки корпус.

У вези, са његовом посетом одржано је више састанака почетком септембра у Београду. На састанку од 6, септембра, коме је председавао Вајкс, закључено је да Недића треба задржати и у том циљу дати му обећања за сопствену извршну власт и појачање Српског добровољачког корпуса. Два дана касније, у разговору са Фелбером, Недић је локренуо сва питања о којима је желео да разговара у Берлину. Том приликом је изјавио: „да само чврст ослонац на Немце може Србију спасти, а и Немачка има интереса да се споразуме са Србијом ако жели да се бави балканском политиком и да он жели да са пуно поверења сарађује са Немачком”¹²

Недић је од почетка имао пуну подршку у Нојбахеру, који је, у жељи да спроведе до краја своју политику, уверавао немачке команданте у Београду да је то Хитлеров и Рибентропов став, и зато у вези с тим каже: „Више позитивног става за владу Недића, јер томе највише руководство Рајха придаје посебну пажњу.” Према Нојбахеру, крајњи циљ целокупне политике на Балкану је „Побољшати односе са политичким средствима, задатке обезбеђења, и борбу про-

¹¹ Исто, С-201.

¹² Записник о Недићевом разговору са војним заповедником Југоистока 10. IX 1943. Исто, С-283-7.

тив банди пребацити на поверљиве формације народа о којима је реч. "

Међутим, Недићева посета Берлину, 19- септембра, завршена је неуспехом. Рибентроп није хтео ни да чује за територијалне и друге Недићеве захтеве. Захваљујући Нојбахеровој умешности, Недића је примио Хитлер и умирио га обећаваши му незнатне уступке: Да ће му бити потчињене Српска државна стража и Српски добровољачки корпус и да ће се дозволити отварање универзитета у Београду.

Недић је пожурио одмах да реализује ова обећања. Међутим, то није ишло тако лако. Војни командант Југоистока, генерал Фелбер, затезао је и тражио од ОКН одговарајућа писмена наређења о томе с обзиром на то да су дата обећања била у супротности са Хитлеровом наредбом о постављању Мајснера. Осим тога, Мајснер се енергично супротставио томе да се Недићу потчине Српски добровољачки корпус и Српска државна стража.¹⁴ Преговори око тога отегли су се, тако да је Недић тек крајем 1943. године добио под своју команду поменуте формације, с тим што су Немци задржали право тактичког ангажовања ових јединица уколико се за то укаже потреба.

Последњи адут од кога је толико очекивао Недић је изгубио јер посета Хитлеру није донела жељени ефекат у Србији. Уместо тријумфа, ова посета је дочекана са одбијањем, равнодушношћу и разочарањем и најближих сарадника. У једном немачком извештају то се овако описује: „Изостанак територијалних и политичких признања од стране Рајха изазвао је разочарење присталица и радост противника."¹⁵ Захваљујући објашњењима припадника НОП-а, циљеви ових разговора брзо су постали јасни српском народу.

Што се тиче односа Немаца према четницима, у јесен 1943. настао је процес приближавања. Иако су Немци стално контактирали са четничким покретом, нарочити преко Абвера, није било већих заједничких акција против НОП-а у Србији, јер се свако појединачно борио против њега. Немци су били свесни да је четнички покрет у веома критичном положају и да не ужива пуну подршку Енглеза. Осим тога, део Оперативне групе дивизија НОВЈ 2. и 5. дивизија, био је на границама Србије. Ова заједничка опасност још више их је

¹³ Записник о Вајковом разговору са Нојбахером и Бенцлером 12. IX 1943, Ратни дневник, исто, С-205; Разговори Фелбера, Гајтнера, Нојхаузена, Ббнера, Нојбахера, Мајснера, Шефера и Др. 12. X 1943. Исто, С-511.

¹⁴ О тим преговорима опширније: Hermann Neubacher, Sonderauftrag *Südost*, Wien-Frankfurt, 1956. S-134-6. О току разговора на саслушању од 9. I 1946. Недић је рекао: „Претходно ме је примио Рибентроп, коме сам поновио захтеве да се одреди дација Србије да се ублажи режим Мајснерове полиције и да се уквиве одредба 1 : 100 и 1 : 50 и да се интервенише код судских влада да престану покољи српског народа и да се одобри сазивање спрског сабора. Пошто ме је Рибентроп саслушао и прибележио моје захтеве, он је о овом реферисао Хитлеру, који ме је примио истог дана поподне и задржао се у разговору са мном око 20 минута. Том приликом викао је на мене тврдећи да одредбу 100 за један ке треба укинути, већ треба повећаги на 1 : 1000. Навео је и то ако Срби продуже са својим бунтовничким методама, да је спреман да уништи читав народ." ИАБ, X 601.

¹⁵ С обзиром на то да је Нојбахер подржао Недића код Вајкса и Фелбера, ове формације потчињене су Недићу. Мајснер је покушао да за своје ставове тражи подршку Химлера, због тога је почетком октобра отпутовао у Берлин. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-441. Војни заповедник југоистока — Оперативном штабу Вермахта 28. IX 1943. Исто, С-396.

зближила. Дража је и раније покушавао да оствари сарадњу у дејствима против НОП-а, али су Немци то одбијали. Штавише, прогонили су припаднике његовог покрета.

Од лета 1943. све је више преовладавало мишљење појединих немачких команданата да треба прихватити војничку сарадњу са четницима. Један од поборника те сарадње био је и Нојбахер, који је почетком октобра 1943. захтевао „да се од њега (Драже) жељени преговори са нама потпомогну”.¹⁶ Међутим, Обавештајно одељење Штаба команданта Југоистока почетком октобра било је за то да се настави војничка борба а да преговоре воде политичке службе.¹⁷

Пошто је преовладало мишљење да борбу против четника треба наставити, изведено је неколико војних операција. Још крајем септембра односи између четника и Немаца у западној Србији толико су се заоштрили да су Немци били принуђени да граничну заштиту, фелдјандармерију и друге одреде повуку у Ужице.¹⁸ Одмах затим Немци су одлучили да спроведу, још почетком септембра, планирану операцију „Мајсколбен” на овом терену. Осим тога, овом операцијом било је предвиђено „да се сакупе еви мушкарци који су способни да носе оружје и, уколико нису учествовали у борби, да се предају Немачкој служби безбедности”.¹⁹

Поменута операција почела је 3. октобра од Чачка и Пожаревца све до Ваљева. Фелбер је лично командовао јединицама које су учествовале у борби. Ова операција завршена је брзо, 8. октобра. Немачке трупе нису имале неких већих сукоба са четницима јер су ови избегавали борбу са окупатором. Жртве окупатора и овог пута били су сељаци са територије јиа којој је извођена операција.

После „Мајсколбена” изведена је операција/ЈДр^м”, почевши 12. октобра, од Ужица до Мокре Горе с обе стране пруге и до Бајине Баште.

После ове операције, до краја октобра 1943. изведене су операције: „Долхштос” до Нове Вароши, затим „Хербстнебел” од Ужица—Кокин Брод до пута Ивањица—Пожега и „Хамелбратен” од пута Ивањица—Ариље до пута Краљево—Чачак.

Углавном, све ове операције протекле су без борби јер су четници бежали, а жртве су били становници поменутих крајева. Овим операцијама растурене су четничке јединице у западној Србији. Поједине вође тог покрета деморалисале су се па су предавале оружје и одлазиле на рад у Немачку.

Истовремено су текли преговори о сарадњи са четницима, чији је завршетак убрзан продором делова Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију крајем октобра и почетком новембра. Да су споразуми стварно постојали, макар и усмени, доказ је то што су четници овом при-

¹⁶ Дневни извештај 23. X 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-611.

¹⁷ Записник са састанка од 12. X 1943, коме су присуствовали Фелбер, Гајтнер, Нојхаузен, Нојбахер, Мајснер, Шефер итд. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-512.

¹⁸ Ратни дневник за 10. X 1943. (Гајтнеров разговор са потпуковником Харлингм¹ Иц) Исто, С-423.

¹⁹ Дневни извештај за 29. IX 1943. Исто, С-406, Р-253.

ликом били претходница немачких и бугарских војних снага у сукобима са НОП-ом. Писмени уговори уследили су у току новембра.²⁰

Немци су вршили злочине и терор у Србији без обзира на постепено мењање ставова према четничком покрету и колебање да ли да прихвате или не војну сарадњу са четницима. Насупрот четницима, који нису пружали отпор окупатору, НОП је, следећи наредбу Врховног команданта, прешао у офанзиву са новоформираним бригадама, батаљонима и постојећим одредима. То констатују и немачки извештаји: „смањена активност банди ДЖ вероватно под притиском операција у западној Србији. Жива активност комуниста у југоисточној Србији и североисточно од Младеновца у централној Србији. Заоштрена борба између ДМ и комуниста.”^{20а}

У другој половини октобра политичка и војничка ситуација развијала се у корист НОП-а. Порасла је активност припадника НОП-а, нарочито у окрузима Лесковац и Крушевац. Истовремено, две дивизије Народноослободилачке војске крајем октобра избиле су на границу Србије, чиме су окупатори, квислинзи и четници били директно угрожени. Међу квислинзима је завладала пометња. Недићева влада поново је дошла у кризу, јер нису остварена Хитлерова обећања. Једино је успела да се Српски добровољачки корпус повећа на 10.000 војника и потчини Недићу.²¹ Мајснер је још пружао отпор да препусти Српску државну стражу Недићу, јер га је подржао Химлер и о томе, 16. октобра, издао одговарајућу заповест, с којом се није сложио фелдмаршал Вајкс тражећи од ОКВ да се ово Химлерово наређење стави ван снаге.²² У вези с тим дошло је до заоштравања односа између Српског добровољачког-корпуса и Српске државне страже.

Србија је имала посебан значај за развој НОП-а у југословенским оквирима, јер је ту требало разбити контрареволуционарне снаге Недића и Драже Михаиловића, на које се ослањала реакција у земљи и иностранству. Значај Србије у оперативном стратегијском смислу уочио је Врховни командант НОВ и ПОЈ још 1943. Са припремама је почео августа 1943, када је наредио 2. пролетерској дивизији да крене за Санџак и Црну Гору, да разбије Италијане, четнике, муслиманску фашистичку милицију и да припреми базу за продор у Србију.

Ускоро се 2. пролетерској дивизији, по Титовом наређењу, придружила 5. крајишка дивизија, која је 26. октобра избила на границе Србије код Вишеграда, Добруна и Рудог. До 10. новембра ове две дивизије или Оперативна група дивизија НОВЈ, како их друкчије у војној историографији називају, већ су биле на територији Србије до линије планина Шарган—Палисад—Љубиш. Цела територија иза ове линије била је ослобођена од окупатора и четника.

Избијање 2. и 5. пролетерске дивизије на границу и заузимање Вишеграда, Добруна и других места отклонило је многе противуреч-

²⁰ Исто, С-388.

За Ратни дневник за 16. X, 1. XI 1943. и дневни извештај за 12. X и 15. X; Исто, С-428, 517, 522-25, 709. У извештају за 15. X напомиње се да ће Дражине вође ускоро доћи на преговоре.

²¹ Дневни извештај за 10. X 1943. Исто, С-501.

²² Дневни извештај за 27. X 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-610-11.

ности које су постојале између Немаца, квислинга и четника. Немци су одједном обуставили сваку акцију против четника са мотивацијом да су им они „заштита од надирућих црвених снага”,²³ јер су заузели положај испред немачких линија.

Продор Оперативне групе дивизија утицао је на окупаторе, квислинге и четнике да збију своје редове. Осим тога, повољно је утицао на смањење репресалија јер су нацисти и њихови сарадници највећи део својих снага концентрисали према надирућим јединицама Народноослободилачке војске, у операцији „Бергвахт”, па нису имали много времена и расположивих јединица да стриктно спроводе одмазде за сваког изгубљеног војника.

У војнополитичком погледу унутар Србије ситуација се изменила. Недић је, коначно, уз помоћ немачких команданата успео да потчини Српску државну и Граничну стражу.²⁴ Дражине понуде за војну сарадњу немачки команданти најзад су усвојили, с тим што су се највиши нацистички руководиоци у Србији претходно договорили под којим условима да се то изврши. Водећи рачуна да се четнички покрет не компромитује у очима српског народа, пришло се локалној сарадњи на одређено време. Немци су се обавезали да ће обуставити прогон четника и да ће их помагати муницијом и санитарским материјалом. С друге стране, четници су се обавезали да ће се борити против НОП-а под надзором једног немачког официра за везу, да неће држати у својим редовима англоамеричке офицере, и да у већим операцијама могу бити стављени под немачку команду. Осим тога, договорено је да се установе штабови за везу код обеју уговорних страна. Први такав уговор закључен је са ЛуЛачевићем 13. октобра,²⁵ затим са Калабићем 27. новембра, Кесеровићем и другим четничким војводама у Србији.²⁶ Сам Дража, према Нојхаузеновим речима, „увек се држао по страни и некако сакривен, док је пуштао своје потчињене да са нама раде, да би он могао, кад затреба, да каже да он није учинио ово или оно, и да би могао да дезавуише оне којима је давао пуномоћје. У ствари, између нас и четника постојао је центлменски споразум да се не нападамо.”²⁷

Под притиском јединица Народноослободилачке војске из Санџака и Босне четници су се обратили Немцима за помоћ у муницији, јој су одмах добили.²⁸ Истовремено, Немци су обуставили акцију против четника у Драгачеву. Међутим, фелдмаршал Вајкс одлучио је да се упркос овим уговорима настави борба против четника у Хо-мољу.²⁹

Споразуми са четницима унели су извесну забуну код добровољаца, огорчених непријатеља четничког покрета. Недић је покушао

²³ Фелберово писмо Мајснеру за 27. X 1943. Исто, С-660.

²⁴ Дневни извештај за 29. X 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-638.

²⁵ Ратни дневник за 2. XI 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-733.

²⁶ Нацрт уговора између I.C Fürst von Wrede штаба војног заповедника Југоистока и Штаба 148 војводе мајора Лукачевића, кога је заступао капетан Милорад Митић од 13. XI 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-821.

²⁷ Исто, С-906.

²⁸ АВИИ, НА, 27-1/5-4.

²⁹ Ратни дневник 3. XI 1943. (састанак Гајтнер-Ферч) АВИИ, Мф. — *» Т-501, Р-253, С-710.

да искористи ситуацију и да, под крај 1943. године, од свих снага које су се бориле против Народноослободилачке војске створи тзв. национални фронт. Међутим, Немци нису желели да се све постојеће квислиншке и четничке снаге обједине па су Недићевој влади и његовим одредима забранили сваки контакт са четницима.³⁰ У том тактизирању и остваривању политике „завади па владај“ појачавали су Српски добровољачки корпус да би у критичном тренутку могао бити противтежа четничком покрету.

У новембру 1943, за Немце у Србији било је основно да „црвене снаге“ не продру у Србију. Војноуправни командант Србије, генерал Ханс Фелбер, своју забринутост за постојећу ситуацију на западним границама Србије изразио је у писму Немачкој врховној команди овим речима: „Сваког тренутка морамо рачунати да ће Тито извршити намеравани продор на српску територију у правцу Ужица.“³¹ Да би спречио продор у Србију, Фелбер је одлучио да изврши контра-напад и да што пре овлада слободним територијама у источној Босни и Санџаку, које су служиле као база Народноослободилачкој војсци за нападе на окупаторе и њихове сараднике у Србији. Та операција вођена је под називом „Кугелблиц“ и трајала је месец дана. Иако је за остварење својих планова непријатељ довукао две нове дивизије из Грчке, он није успео да развије једмнице Народноослободилачке војске на поменутој територији.

За време извођења ове операције, војноуправни командант Србије добио је задатак да са полицијским пуковима, бугарским 1. окупационим корпусом, Српском државном стражом, Руским заштитним корпусом, Српским добровољачким корпусом и четничким снагама одржава главне комуникације у Србији и неутралише јединице Народноослободилачке војске у јужној Србији и Шумадији. Осим тога, Фелбер је предузео мере да не дозволи јединицама из јужне Србије и Шумадије да се споје са 2. и 5. дивизијом. Зато је 23. новембра наредио Мајснеру да спречи спајање 1. шумадијске бригаде са Оперативном групом дивизија. Ова операција вођена је под шифром „Erih“.³² Мајснеров подухват није успео и 1. шумадијска бригада успешно се пробила у Санџак.

Кратко задржавање 2. и 5. дивизије на једном делу југозападне Србије било је од великог значаја за даљи развој НОП-а у Србији. Маса овог краја поново су осетиле снагу јединица Народноослободилачке војске, за које су непријатељи у својој пропаганди тврдили да су уништене.

Крајем 1943. године, после Другог заседања АВНОЈ-а, народноослободилачки покрет у Југославији постиже признање у свету, не само СССР-а него и западних савезника. Енглеска је преко Черчила званично отказала помоћ четницима. Немци су у то време највећи део својих снага ангажовали у операцији „Кугелблиц“, тако да је у Србији остао маши део њихових снага, углавном полиција, бугарска војска, квислиншке трупе и четници Драже Михаиловића.

³⁰ « Исто, 11. XI 1943. Исто, С-715.

³¹ Месечни извештај војноуправног команданта Србије за 16. X — 15. XI

¹⁹⁴³-32 Дневни извештај 23. XI 1943. Исто, Р-253, С-869.

Свакако, централно питање које нас интересује јесу мере репресалија које су нацисти применили у време поменутих политичких и војничких догађаја за последња четири месеца 1943. године. У вези с тим ни њихови представници у Србији нису били јединствени. Један случај, у коме су нацисти имали осетније губитке, допринео је да се испоље различита гледишта у односу на мере одмазде.

Наиме, у време реорганизације командовања на Балкану, борци НОП-а су 24. августа код села Страгара у једном сукобу убили 18 полицајаца који су пљачкали жито. Истог дана нацисти су спалили село. За губитке код села Страгара и касније 1. септембра у селу Црквике код Лесковца, где је убијено седам и рањено четири немачка полицајца, Мајснер је захтевао да се стреља 1.000 талаца. Војни командант Југоистока издао је одмах наређење, за то. Међутим, Нојбахер је успео да то стрељање најпре одложи, говорећи да би неповољно деловало на односе са квислиншком владом пред Недићеву посету Берлину и да то није у интересу нових политичких смерница у Србији. Против масовних одмазди изјаснио се и крајскокомандант из Крагујевца, који је изјавио да би у случају одмазде за губитке код Страгара „у његовом округу дошло до пометње". Насупрот њима, Мајснер је још 1. септембра 1943. захтевао да се пооштре мере репресалија према становништву Србије.³³

Касније, почетком октобра, Нојбахер је успео да убеди војноуправног команданта Србије Фелбера да одмазде за ова два случаја скине са дневног реда као застареле.³⁴ Било је то први пут да је високи нацистички функционер спречио масовну одмазду. Само, и овог пута са одређеним политичким циљем да се помоћу ситних уступака Србија, уз Недићеву помоћ претвори-у бастион антикомунизма на Балкану припајањем Санџака и Црне Горе. Он је био уверен да су сељачке масе становништва ових крајева антикомунистички расположене и да ће послужити као добар ослонац у борби против НОП-а.

Огорчени противник НОП-а, квислинг Недић није стављао разговор за стрељање припадника Народноослободилачке војске. Једино се заузимао за своје сараднике и четничке команданте. Био је против стрељања оних који нису учествовали у акцији окупатора, као у случају Страгари, јер је сматрао да то има негативан утицај на народ.

³³ Ратни дневник, 1. IX 1943. Исто, Р-253, С-199.

³⁴ Дневни извештаји за 23. и 24. VIII, Мф. — В., Т-501, Р-253 С-174, 181; *Зборник* I, 5, 463; Н. Neubacher Sonderauftrag-Südost, Wien — Frankfurt, 1956, С 137—140. Приликом прве посете, крајем августа, при примању дужности у Београду Нојбахер је сазнао да предстоји стрељање 850, талаца које је Мајснер захтевао од војноуправног команданта. „Ich begnüge mich damit festzustellen, dass ich kompromisloser Gegner der Anwendung des Prinzip der kollektiven Verantwortung durch die Tötung von Menschen die an der Untat, die gesühnt werden soll nicht beteiligt waren.

Dazu kam in diesen Falle noch die politische Überlegung dass Erschiessung von 850 Menschen ein ganz unträtlicher Auftakt für den Beginn meiner Sendung und pred neposrednu poseHi Nedica.

Ich war fest entschlossen diese Sühnemassnahme zu verhindern, und dem kämpf gegen das bisherige Repressalien System sofort zu beginnen."

који услед страха бежи у брда, а поља остају без радне снаге. Такође је био против стрелања деце, жена и стараца.³⁰

Поменута два случаја изазвала су велики сукоб између Мајснера и Нојбахера и веома бурне дискусије у немачком' руководству у Србији о томе да ли мере репресалија укинуги, смањити или их примењивати као и раније. У међувремену, док је трајала та дискусија, стара пракса злочина је настављена. За разарање пруге Ниш—Зајечар војноуправни командант Србије наредио је 26. августа да се стреља десет талаца. Дан касније наређено је да се због напада Тимочког батаљона на Књажевац и на рудник „Српски балкан" стреља 20, на станици Брусник и Темнић — 20, на SS-полицијску патролу код Бојника — 23 и због напада на патролу Српске граничне страже десет затвореника.³⁶

Ове мере репресалија указују на непрекидне акције новоформираних батаљона Народноослободилачке војске у Србији, који су наносили окупатору ударац за ударцем, што су и сами признали: „комунисти су појачали своју активност нарочито у југоисточној Србији без обзира на одмазде."³⁷

Немачка казнена експедиција, 28. августа, у селима Памбуковица, Звиздар и Брело стрељала је 20 лица у једној кошари, коју су затим спалили тако да су изгорели сви мртви. Дан касније, северозападно од Лајковца, иста експедиција стрељала је 21 лице, наводно, у бекству.

Овај проблем репресалија није скинут са дневног реда ни октобра месеца. Приликом разговора војних и осталих руководилаца у Београду, 12. октобра, Фелбер је обавестио да се за последње три недеље догодило више напада на окупаторске и квислиншке снаге и да треба стрељати преко 900 затвореника за одмазду, али је истовремено додао да квота 1:50 није изводљива због мењања политике према квислиншкој влади. Нојбахер је подржао Фелбера уверавајући да су му лично Рибентроп и Химлер изјавили да се одмазде безусловно спроводе у блажој форми. Мајснер је овог пута пружио отпор са мотивацијом да се сада, као и раније, не хапсе и не стрељају сви одреда, него само они који су у вези са „терористима". Пошто није било довољно затвореника, Фелбер и Нојбахер су се заложили да се, у интересу нових политичких смерница у Србији, ова одмазда не изврши.³⁸

Мајснер се није лако предавао, већ је 21. октобра упутио писмо Фелберу тражећи од њега да поново изда наређење за стрељање талаца у случајевима Страгари и Црквице. Војни командант Југоисточка је одговорио да је то застарело и да нема сврхе сада то чинити, поготову што немају на располагању довољно затвореника за одмазду. „Хватање нових не долази у обзир, јер би утицало на погоршање односа са српском владом."

³⁵ Запионик о Недићевом разговору са војноуправним командантом Србије 10. IX 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-283-287.

³⁰ Војни заповедник — ФК 809 за 26. VIII 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-222.

³⁷ Месечни извештаји за 16. VIII — 15. IX 1943. Исто, С-356.

³⁸ „Саопштеша", бр. 7-33, стр. 328—9.

Међутим, без обзира на то што је повукао наредбу за стрељање у случајевима Црквице и Страгари, Фелбер је био за мере одмазде. Одлуком од 25. октобра тражио је да се и даље врше одмазде за претрпљене губитке Немаца и фолксдојчера, а да при одређивању квоте за нестале и рањене треба имати обзира и казну извршавати одмах после дела. То потврђује и број стрељаних за непуна два месеца од његовог доласка за војноуправног команданта Србије. Према немачким извештајима, за то време стрељано је 2.107 талаца, што је знатно више у поређењу са првим месецима исте године.³⁹ Међутим, руководећи се тренутном политичком ситуацијом и немачким интересима, у истој наредби је скренуо трупима пажњу на то да при паљењу кућа не уништавају пољопривредне производе, већ да са собом воде жандармерију која би се бринула за уклањање ових производа.⁴⁰ Ово су све биле привремене одлуке док дефинитивно није усвојен став према мерама репресалија и изашла нова наредба крајем 1943, која је регулисала ово питање.

Неколико разговора у новембру и децембру, између осталог, било је посвећено и овом проблему. На свим тим састанцима Нојбахер се залагао за потпуну измену дотадашњих мера одмазде: да се не стрељају и хапсе сељаци под изговором да су комунисти, да се не пале њихове куће, да се не стрељају жене и деца и да се не шаљу у логоре. Иако у својим мемоарима наглашава да се борио за потпуно укидање мера одмазде, према сачуваним записницима оа тих састанака, не може се то категорички тврдити. На пример, приликом разговора са Фелбером 1. новембра, Нојбахер је изјавио да мере одмазде за преступе „националних устаника“ треба битно смањити, док преступе комуниста треба знатно строже кажњавати него преступе четника.⁴¹

После више састанака о том проблему 22. децембра 1943. годин појавила се заповест о мерама одмазде.⁴² Због њеног садржаја и зато што је била последња у низу заповести о одмаздама, доносимо је у прилогу у целини да би се могло јасно просудити да ли се и колико разликује од претходних наређења о овом проблему. Ова наредба се односила на целокупну територију Балкана коју су држали Немци.⁴³ За Србију је она долуњена 1. јануара 1944. и остала је на снази до ослобођења.⁴⁴

Све до њеног излажења, старе заповести о одмаздама биле су на снази, а нарочито она од 28. фебруара 1943. Упркос томе што се Нојбахер борио да се оне не примењују, немачке трупе и полиција искоришћавале су их у свакој подесној прилици ради освете српском народу, што јасно показују подаци које ћемо навести за овај пре-

³⁹ Разговори од 12. X 1943. Исто, С-511-15.

⁴⁰ Фелберово писмо Мајонеру 27. X 1943. АВИИ, Мф. — Минхен, 12/663.

⁴¹ Наређење војног заповедника Југоистока од 25. X 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501₄₂ Р-253, С-648.

19 XI и са састанка Нојбахер-Вајкс-Фелбер-Гајтнер 2. XII 1943. АВИИ, Мф. — В Т-501 Р-253, С-842-3, 940-1. Са Нојбахером, н. д, С-135-140.

⁴³ АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-267, С-32-35.

⁴⁴ Исто.

лазни период, тј. од почетка септембра до краја децембра 1943. године.

Већ 1. септембра наређено је да се за два нестала официра Српске државне страже „стрелца 20, а следећег дана за несталог среског начелника десет талаца. Војни командант Југоистока наредио је 3. септембра да се за убиство председника Бадљевице стреља десет талаца. Дан касније одобрено је да се стреља десет талаца, као и 25 четничких талаца за рањеног цариника код Бајине Баште.⁴⁵ За акцију на прузи Књажевац—Зајечар и убиство среског начелника, 6. септембра стрељано је 44 таоца НОП-а. У долини Ибра, југоисточно од Рашке, 7. септембра Служба безбедности ухапсила је 93, а код Параћина 38 талаца. Дан касније у Зајечару је стрељано десет талаца НОП-а. Југоисточно од Чачка, 9. септембра ухапшена су два четника и 21 помагач.

Истовремено су у Србији ради слања у заробљеништво ухапшени бивши југословенски официри на које се сумњало да су Дражини сарадници.⁴⁶

Крајскомандант из Зајечара Шулце организовао је 10. септембра казнену експедицију против села Злот и Подгорац. Оба села су разорена у садејству авијације. Казнена експедиција је одвела 60 лица као таоце.⁴⁷ Истог дана стрељано је 150 талаца због напада на полицијску групу у простору Ваљева, а ухапшено 43 источно од Крагујевца. Дан касније, североисточно од Ужица, стрељано је 40 сељака и спаљено 250 кућа. За убијеног председника села Темњић (Неготин) одобрено је 28. септембра да се стреља десет талаца НОП-а. Истог дана, у околини Сокобање заробљено је 28. четника, ухапшено 480 сељака и спаљено 176 кућа и колиба.

У Пожаревцу је 14. септембра стрељано десет талаца четничког покрета због убиства једног председника општине. Истог дана, северно од Обреновца, окупатор је ухватио 106 талаца. Тај број би био већи да мушкарци способни да носе оружје нису побегли из села.⁴⁸

Стрељања, хапшења и паљења у првој половини септембра праћена су пљачком житарица. Услед појачаног полицијског притиска, од 15. августа до 15. септембра сакупљене су велике количине пшенице у Србији, око 44.000 тона, док је укупна количина опљачканог жита била око 60.000 тона.⁴⁹

У другој половини септембра почињени су следећи злочини: недалеко од Прокупља, 17. септембра ухапшено је 29 талаца. Следећег дана, због убиства председника Лешнице и Вратарнице, Стражаве и Доброг Поља, одобрено је да се стреља по десет талаца из четничког покрета. У Ужицу је 19. септембра стрељано 25, а у Ваљеву 22 таоца

⁴⁵ Допуна наређења од 22. XII 1943. за Србију 1. I 1944, АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-267, С-28-29.

⁴⁶ Дневни извештаји за 1-4. IX 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-237¹, 247, 251, 257, 259.

⁴⁷ Дневни извештаји за 7. и 9. IX 1943. Исто, С-264. 268; Зборник I, 5, 464; Т-501, Р-266, С-1001.

⁴⁸ АВИИ, НА, 27-2/5-8.

⁴⁹ Дневни извештаји од 11—14. IX 1943. АВИИ, Мф. В., Т-501, Р-253, С-282, 288, 298; НА, 50-15/18.

због напада на немачку граничну заштиту.⁵⁰ Дан касније, војни заповедник Југоистока одобрио је да се етреља 150 талаца због девет убијених полицајаца код Голе Главе и да се спали село Оглађеновац. Истог дана, јужно од Крушевца, спаљено је 200 кућа. У Шапцу је немачка полиција 21. септембра ухапсила 21 таоца под еумњом да су комунисти, а следећег дана стрељано је десет талаца. Због рањавања пет полицајаца код Велике Крсне, 23. септембра наређено је да се стреља 125 затвореника.

Због напада на путу Ариље — Ивањица на камион пука „Бранденбург“, када је погинуо један и рањен један немачки војник, наређено је 26. септембра да се стреља 30, а за напад на Српску државну стражу у Чајетини 20 талаца. Северозападно од Прокушва, 29. септембра, ухапшено је 27 талаца.⁵¹

За време операције „Мајсколбен“ сељаци, поучени ранијим искуствима, у већини су побегли од куће. Ипак су немачке трупе успеле да похватају око 500 талаца и стрпају их у логор под изговором да су помагачи банде. Поред тога, за време операције убијено је и стрељано 109, а заробљено 54 четника. Истовремено, за одмазду, између Чачка и Ужица стрељано је 283 таоца и 42 припадника НОП-а, међу којима су се налазила 72 сељака из околине Ужица које су Бугари предали Немцима.⁵²

Злочини немачких окупатора у октобру и даље су били масовни без обзира на упорно инсистирање на новим политичким смерницама које су предвиђале нешто блажи режим окупације. У Чачку је већ 1. октобра за убиство немачких и бугарских војника стрељано око 330 талаца. За убијена два припадника пука „Бранденбург“, у клисури код Ариља, наређено је 4. октобра да се стреља 20 талаца. Истог дана спаљено је преко 38 кућа у селима Горјани, Потпеће, Поточање и Крвавци, због напада четника на брзи воз и спаљивање камиона. За исто дело, дан раније, спаљено је село Севојно и одведено десет талаца. За погинулог и рањеног војника Руског заштитног корпуса у Костолцу, наређено је 5. октобра да се стреља 75 талаца народноослободилачког покрета, а за убијеног војника истог корпуса код Лознице десет талаца четника.⁵³ Интересантно је овде уочити да се за исто дело пет пута мање стреља четничких талаца. То је већ био знак попуштања према четничком покрету.

Истовремено кад је извршена провала партијске организације у Београду, војноуправни командант Србије наредио је да се стреља десет затвореника за убиство квислиншког председника села Трнавe. За разарање пруге Београд — Ниш код Лужана одобрено је 10. октобра да се стрел>а 20 талаца. Дан касније наређено је да се стреља 25 талаца због напада на два немачка војника. Истог дана стрељано је

⁵⁰ Петнаестодневни извештај од 1—15. IX 1943. АВИИ, Мф.—В., Т. 501, Р-253, С-361.

⁵¹ Ратни дневник од 1—15. IX 1943; Дневни извештаји од 15—30. IX 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-210, 213-214, 326, 341, 347, 350, 353-4, 364, 370, 383, 397, 400; Р-266, С-943, 940.

⁵² Исто, 5, 7. X 1943. С-474, 483; Опширније: Хроника села Лознице код Чачка, АИРПС, стр. 120—21.

⁵³ Ратни дневник за 5, 6, и 31. X 1943. Исто, С-419-20.

СЈО талача у Београду зато што се нису вратила два немачка граничара са Јавора.

За напад на камион генералног опуномоћеника за привреду на путу Крагујевац—Београд, наређено је 12. октобра да се на том месту обеси 12 комуниста и да ту остану осам дана ради застрашивања. Вешање је извршено 19. октобра.

Приликом војне операције Ужице — Мокра Гора, 14. октобра ухапшено је 114 талача. Истога дана казнена експедиција из Бора опљачкала је село Луке и позатварала његово становништво, а војноуправни командант Србије одобрио је да се спале села Рача, Солотуша, Рогачица. Пилица и Вишесава, због напада четника на фелдјандармерију и бугарске трупе недалеко од Бајине Баште. Ово паљење извршено је половином октобра. За убиство једног припадника Српског добровољачког корлуса наређено је 15. октобра да се стреља десет четничких талача, а за напад на пругу Краљево — Крушевац. 20 талача НОП-а.⁵⁴

У другој половини октобра фашисти су продужили са злочинима. Најмасовнији злочин у то време извршили су нацисти у Београду 29. октобра, као што је већ раније поменуто, када је стрељано 400 талача због напада Тимочког партизанског батаљона код Шљивара, недалеко од Зајечара, и због напада на немачке полицајце у Јелашници код Књажевца. Оба напада била су почетком октобра. Крајскомандантура у Зајечару најпре је захтевала да се стреља 600 талача за напад код Шљивара, а 250 за претрпљене губитке код Јелашнице.⁵⁵

Поред тог масовног злочина навешћемо низ стрељања, паљења и хапшења у другој половини октобра. На територији североисточно од Лознице 15. октобра ухаћено је 50 четника. Војни заповедник Југоистока наредио је 16. октобра Фелдкомандантури 610 да стреља 20 талача комуниста за убиство председника Чачка. Истога дана, казнена експедиција, на територији Ужице — Мокра Гора, ухапсила је 56 талача. Дан касније стрељано је 150 талача НОП-а и сто талача четника за напад на царинску и полицијску патролу на територији Фелдкомандантуре 610.⁵⁶ Војноуправни командант Србије наредио је 18. октобра Фелдкомандантури 809 у Нишу да у Петровом Селу ухвати 50 талача, наглашавајући при том да ухапшена лица треба одмах стрељати не наводећи разлоге за то.⁵⁷ За убиство два немачка цариника 22. октобра, у Селцу код Новог Пазара, одобрено је да се стреља 50, а за одвлачење једног фолксдојчера из Трепче десет талача. Осим тога, за случај код Селца, 27. октобра спаљено је седам села.⁵⁸

⁵⁴ Ратни дневник за 7. X, 11. X 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-421-3. Дневни извештаји од 9—15. X 1943. Исто, С-498, 504, 507, 534. Пресуда групи Мајснер од 22. XII 1946. АВИИ, НА, 27-2/5; Објава ФК 610 од 14. X 1943. АВИИ, НА, 50-17/18.

⁵⁵ Опширније о борби код Шљивара: С. Босиљчић, н. д., 101-2. У овој борби већ су садејствовали Немци и четници против НОП-а; Објава ФК 809 од 30. XI 1943. АВИИ, НА, 50-4/16; Минхен, 12/661.

⁵⁶ Ратни дневник 16. X 1943. АВИИ, Мф. — В., Т-501, Р-253, С-428; Мф. — Минхен, 12/659.

⁵⁷ Дневни извештаји за 16. и 17. X 1943. Исто, С—555; Наређење војног заповедника Југоистока ФК 809 од 13. X, Исто, С—561; Мф.—Минхен, 12/667.

⁵⁸ Дневни извештаји за 22. X и 27. X 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—253, С—601, 662; Мф.—Минхен, 12/687.

Начелник штаба команданта Југоистока Гајтнер наредио је 29. октобра да се за два убијена немачка војника код Текије и због напада на шлеп код Излаза стреља 150 талаца.⁵⁹

Без обзира на противречности које су у октобру постојале између окупатора, квислинга и четника, Немци су успели да од јуна месеца опљачкају у Србији око 70.000 т. пшенице, што је било 75% од предвиђене пљачке. Међутим, због заоштравања војне ситуације, кукуруз уопште нису могли прикупити, па је Фелбер 27. октобра наредио Мајснеру: „У интересу исхране немачких трупа, полиције и осталих одреда, да се искористи лепо време и да се сакупљање врши уз заштиту целокупне полиције и Српске државне страже, чак и по цену да се остави привремено или сасвим активна борба против банди.“ Осим тога, фашистима је у Србији недостајало око 9.000 људи за рад у рудницима. С обзиром на то да је рок за принудни рад био четири месеца, оне који су се затекли у рудницима у јесен 1943. није имао ко да замени па су морали да продуже рад. Да би побољшао политичку ситуацију, Нојбахер се залагао да се више не регрутује радна снага принудним путем, него да се за рад привремено употреби 12.000 заробљених Италијана, а да се касније примамљивим обећањима врбује радна снага међу Србима.⁶⁰

Упркос веома компликованој војној и политичкој ситуацији у Србији, Немци су и у новембру извршили неколико злочина, али су били знатно мањи од оних у септембру и октобру. Војноуправни командант Србије наредио је 3. новембра да се стреља 150 талаца за пад Тимочког партизанског батаљона на воз између Зајечара и Неготина.⁶¹ Истовремено је на Космај, у околину Аранђеловца, послата казнена експедиција, састављена од немачке полиције и Српске државне страже. Такође је појачана и активност полиције у Београду. Само за један дан (6. новембра) ухапшено је 34 лица због слушања радија, а 11 је осумњичено да су комунисти.⁶² Два дана касније, војноуправни командант Србије наредио је Фелдкомандантури 599 у Београду да стреља 50 талаца због напада на групу војника који су пљачкали. жито. Истог дана је у околини Краљева ухапшено 37 талаца.

Дванаестог новембра наређено је да се обеси 20 талаца-комуниста на излазу из Крагујевца, због напада на камион SS-јединица, у коме су била рањена два есесовца. Вешање је извршено 29. новембра. Истог дана казнена експедиција је јужно од Зајечара похапсила 186 мушкараца, које је послала на рад у рудник Бор.⁶³ Следећег дана у Београду је ухапшено 12, а 16. новембра девет чланова Партије. Због напада Тимочког партизанског баталона на руднике „Српски балкак“

⁵⁹ АВИИ, Мф.—Минхен, 12/688.

⁶⁰ Фелберово писмо Мајснеру од 27. X 1943. Исто, С—658; Дневни извештај за ^У. Л. 10/10 уџт:нј, К¹-RQ4

⁶¹ Опширније: С. Босиљчић, н. д, 106—7; Наређење војног заповедника Југоистока ФК 809 од 3. XI 1943. АВИИ, Мф,—В., Т—501, Р—253, С—736.

⁶² Исто, С—754.

⁶³ Војни заповедник Југоистока ФК 599, 8. XI 1943; Војни заповедник ФК 610 12. XI 1943. Исто, С—715, 756; Р—266, С—752.

И „Добра срећа“ одобрено је 16. новембра да се стреља 50 талаца НОП-а.⁶⁴

У Другој половини новембра није било тако масовних злочина. Због рањавања шефа српске полиције у Пожаревцу, 17. новембра извршен је претрес града и ухапшен је 21 талац. Такође су и у Београду извршена халшења, 18. и 19. новембра по пет талаца. Североисточно од Ваљева, 23. новембра ухаћена су 43 четника, а у Нишу 30. новембра проваљена је скојеvsка организација у средњим школама, када су ухапшена 24 ученика и ученице.⁶⁵

Ако се анализирају наведени подаци за новембар, произлази да су одмазде против четника готово обустављене. Осим тога, Нојбахер се залагао да се пусте жене и деца који су раније ухапшени, као и сродници четника.⁶⁶ Ово је нарочито повољно деловало на даљи развитак четничког покрета и његову масовност, јер су могли несметано да врше мобилизацију.

Мере одмазде и терор смањени су знатно у децембру. У Србији су Немци препустили четницима и квислинзима борбу против НОП-а, тако да су имали мање губитака него раније. Осим тога, припремала се и нова наредба о ублажавању мера одмазди. Пошто је била зима, и акције НОП-а биле су мање.

Окупатор је и у децембру предузимао операције да уништи жаришта НОП-а. Тако је у околини Аранђеловца, у првој половини децембра стрељао 50 и ухапсио 68 талаца.⁶⁷ Осим тога, Немци су 1. децембра стрељали 27 талаца као одмазду за напад на воз између Неготина и Ниша. Истог дана је наређено да се стреља десет талаца. Два дана касније, војни заповедник Југоистока наредио је Фелдкомандантури 610 да за два убијена војника стрел>а по десет талаца. Поред тога, у Београду је 11. децембра ухапшено 12 лица осумњичених да су комунисти. Недалеко од Бора обешена је једна партизанка и спаљено осам кућа. У првој половини децембра 1943, према извештају војноуправног команданта Србије, у Београду је ухапшено 88, а у осталим местима 172 лица.⁶⁸ Јужно од Београда 30. децембра ухапшено је десет талаца. Тсжом децембра у провалама у источној Србији пало је 17 чланова Комунистичке партије.⁶⁹

Тежак злочин у децембру починили су четници. Они су у ноћи 20/21. децембра у селу Вранићу код Београда заклали 67 сељака, међу којима је било жена и деце.⁷⁰ Четници су у то време ангажовали све своје снаге да уз помоћ окупатора униште НОП у Србији.

⁶⁴ Ратни дневник за 16. XI 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—253, С—718; Опширније: С. Босиљчић, н. д. 107.

⁶⁵ Дневни извештаји за 17, 18, 19, 23. и 30. XI 1943. Исто, С—828, 876, 911; Т—501, Р—266, С—770, 775.

⁶⁶ Ратни дневник за 18. XII 1943. АВИИ, Мф.—В., Т—501, Р—253, С—927, 929.

⁶⁷ Дневни извештај за 15. XII 1943. Исто, С—996. Сви стрељани у децембру означени су као затвореници комунисти. То је најбољи доказ да четници нису више прогоњени, јер о томе не постоји доказ у немачким извештајима.

⁶⁸ Дневни извештаји за 1, 11, 15, 18. и 30. XII 1943. Исто, С—917, 996, 1004/1055. и извештај војноуправног команданта Србије о губицима за период од 1—15. XII 1943. НА, 17/1—28.

⁶⁹ Хронологија, стр. 638.

⁷⁰ АИРПС, ПКС 453.

Несташица радне снаге принудила је Немце да позову на принудни рад годишта од 1919. до 1925. Међутим, то није ишло тако лако. Ретко ко је хтео да се одазове позиву окупатора. Истовремено је Нојбахер захтевао да се из рудника, а посебно из Бора, по цену обустављања рада, пусте сви радници који су одрадили четири месеца.⁷¹

Изласком најновијег наређења о одмаздама, 22. децембра 1943, и допуне за Србију, од 1. јануара 1944, завршен је период дилема да ли задржати мере одмазде или не. После дуготрајних дискусија које су више од четири месеца водили разни немачки представници у Србији, оне су задржане и примешиване све до ослобођења.

⁷¹ Записник са састанка Нојбахер-Фелбер од 23. XII 1943 АВИИ, Мф.—В Т—501, Р—253, С—1045—46.